

Peer reviewed Journal

Impact Factor: 7.265

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

December-2021 Volume-12 Issue-20

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

Editor

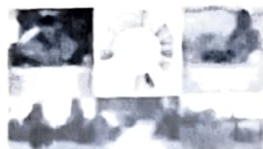
Dr. Mahadev Gavhane

Dr. Omprakash Shahapurkar

Dr. Suresh Phule

Co-Editor

Prof. Dattatray Sonkamble Dr. Vijay Dalvi Dr. Kishor Shinde

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

21 & 22 December 2021 Volume-12 Issue-20

On

Changing Trends in Agriculture and its Impact on Rural Development

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Editor

Dr. Mahadev Gavhane

Principal

Rajarshi Shahu Mahavidyalaya (Autonomous), Latur

Dr. Omprakash Shahapurkar

Head Dept. of Geography

Rajarshi Shahu Mahavidyalaya (Autonomous), Latur

Dr. Suresh Phule

Dept. of Geography

Rajarshi Shahu Mahavidyalaya (Autonomous), Latur

Co-Editor

Prof. Dattatray Sonkamble

Dr. Vijay Dalvi

Dr. Kishor Shinde

Published by: Dr. Mahadev Gavhane, Principal, Rajarshi Shahu Mahavidyalaya (Autonomous), Latur

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

43	हवामानातील बदल व भारतीय शेती प्रा.डॉ.तोलमारे एस.एस	187-190
44	महाराष्ट्रातील सामाजिक वनीकरण डॉ. हरी साधू वाघमारे	191-196
45	कृषी रसायने आणि औद्योगिक भागातील रसायने व इतर रसायनामुळे ठाणे जिल्ह्यातील खाडी प्रदेशाच्या जलगुणवत्तेवर होणारे परिणाम " डॉ. सुरेश जे. फुले, श्री. नंदकुमार म. गोसावी	197-201
46	ठाणे जिल्ह्यातील कृषी रसायने आणि खताच्या कारखान्यामुळे होणाऱ्या हवा प्रदूषणाचा भौगोलिक अभ्यास" डॉ. सुरेश जे. फुले, श्री. दिपक हि. महाजन	202-209
47	पन्हाळा तालुक्यातील बाल लिंग गुणोत्तराच्या स्थल कालीय बदलाचा अभ्यास १९९१-२०११ प्रा. अश्विनी खंडेराव मुरावणे, डॉ. ओमप्रकाश शहापूरकर, डॉ. अरुण पाटील	210-230
48	लातूर तालुक्यातील फळवाग शेती क्षेत्र : एक भौगोलिक विघ्नेषण शिंदे नरसिंग जयसिंग, डॉ.ओमप्रकाश व्ही. शहापूरकर	231-234
49	पन्हाळा तालुक्यातील सामाजिक व आर्थिक मोड मूत्रिधा व प्रादेशिक विकास (२०११) प्रा. अश्विनी खंडेराव मुरावणे, डॉ. ओमप्रकाश शहापूरकर, प्रा. संजयकुमार मेंशी	235-243
50	परळी तालुक्यातील मृदा संरचनेचा भौगोलिक अभ्यास डॉ.व्ही.एस.चिमनगुडे, कैलास भास्कर लव्हाळे	244-246
51	उस्मानाबाद जिल्ह्यातील मोयावीन कृषी कार्यक्षमतेचा भौगोलिक अभ्यास (इ.स.1991 ते 2011) प्रा.डॉ.शिरमाळे महेबुबपाशा बाबूमीयाँ	247-252
52	नंदूरवार जिल्ह्यातील लोकसंख्येचा भौगोलिक अभ्यास प्रा.डॉ.राजेश्वर कोटलवार, प्रा.डॉ.बालाजी आव्हाड	253-257
53	तहसील सिकन्दपुर (जगपट बलिया) उत्तर प्रदेश में कृषि उद्योगों के विकास की सम्भावनाएँ दुर्गेश राय-	258-260
54	अहमदपूर तालुक्यातील ग्रामीण वसाहतींची वाढ व वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास प्रा. डॉ एन.के. वाघमारे श्री बी.ए. मोठेराव	261-264
55	चाकूर तालुक्यातील लिंग गुणोत्तराचे भौगोलिक विघ्नेषण प्रा. डॉ. के.वी. शिंदे बी. ए. मोठेराव	265-267
56	शेतीचा बदलता प्रवाह आणि त्याचा ग्रामीण विकासावर होणारा परिणाम कसबे प्रार्थना गुलाबराव, प्रा.डॉ. बी. पी. गाडेकर	268-272
57	शेती विकासावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास प्रा.डॉ. नामदेव संपतराव गोंड	273-277
58	वीड जिल्ह्यातील सामान्य भूमी उपयोजन कार्यक्षमता, एक भौगोलिक अभ्यास डॉ. प्रकाश काशीनाथ मोरखंडे	278-282

शेतीचा बदलता प्रवाह आणि त्याचा ग्रामीण विकासावर होणारा परिणाम

कसबे प्रार्थना गुलाबराव¹ प्रा.डॉ. बी. पी. गाडेकर²

¹सामाजिक शास्त्रे संकुन, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड, उपकेंद्र लानूर.

Email : prarthanakasbe59@gmail.com

²अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, राजर्षी शाहू महाविद्यालय, (स्वायत्त), लानूर.

Email : gadekarbp@gmail.com

प्रस्तावना :

भारत हा मुख्यत्वे कृषीप्रधान देश आहे. आजही भारतातील ग्रामीण भागातील जनता ही प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून ते आजतागायत भारतीय कृषी व्यवस्थेमध्ये अमूलाग्र बदल झालेले आपण पाहिले आहेत. पूर्वी भारतीय कृषी प्रणालीमध्ये यांत्रिकीकरण, नव नवीन पध्दती, रसायने, खते इत्यादींचा वापर नगण्य होता. जुनाट पध्दतीने शेती केल्या जात असे. इ.स. 1960 च्या मध्यापर्यंत शेतीच्या अनेक मर्यादामुळे अल्प मुल्यांच्या पिकांचे लागवडीचे प्रमाण अधिक होते. शिवाय पिकांचे उत्पादन व उत्पादकता ही अनिश्चय अल्प होती. 1960 च्या दशकाच्या मध्यावरील अवर्षण आणि पुढे 1972-73 च्या दुष्काळाच्या त्रिदीर्घ अनुभवाने धोरणकर्त्यांना अनेक धडे मिळाले. हरीतक्रांतीमुळे भारतीय शेतीची परिस्थिती बदलली गेली. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा बागकार्डने अभ्यास केल्यास कृषी क्षेत्र हे अत्यंत महत्वाचे क्षेत्र असल्याचे दिसून येते. जेव्हा आपण कृषी व संलग्न क्षेत्र असा उल्लेख करतो तेव्हा कृषी, वने, व मत्स्य या तिघांचा अंतर्भाव करतो. कृषी क्षेत्र म्हणजे भारतातील एक सर्वात मोठे मुक्त खाजगी क्षेत्र आहे. तसेच सर्वात मोठे असंघटित क्षेत्र असल्याचे दिसून येते. कृषी व्यवसाय हा एकच असा प्रमुख व्यवसाय आहे की ज्यावर आयकर आकारला जात नाही.

ज्यावेळी आपण भारतातील कृषी हंगामांचा विचार करतो त्यावेळी जुलै ते ऑक्टोबर दरम्यान खरीप हंगाम असतो आणि ऑक्टोबर ते मार्च दरम्यान रब्बी हंगाम असतो. एकंदरीत विचार करता भारतीय शेती ही प्रामुख्याने मोसमी पावसावर अवलंबून असल्याचे दिसून येते.

लोकसंख्या विस्फोटाच्या तुलनेत लागवड क्षेत्र मर्यादित असल्यामुळे अलिकडे आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादनात वाढ करण्याचे उपाय योजिले आहेत. ग्रामीण भागात रोजगार देणारा कृषी हा प्रमुख उद्योग असल्यामुळे कृषी क्षेत्रातच रोजगार वृद्धी करण्याचे लक्ष ठेवण्यात आले. इ.स. 1952 चा समुदाय विकास कार्यक्रम आणि 1953 ची राष्ट्रीय विस्तार योजना यांचा भारतीय शेती व्यवसायामा विशेष हातभार लागला.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीची भूमिका सांगणे.
2. नियोजन काळातील कृषी विकासाची उद्दिष्टे स्पष्ट करणे.
3. कृषी विकाससाठी उपयुक्त असलेले घटक अभ्यासणे.
4. शेती क्षेत्रातील बदलाची निरीक्षणे समजून घेणे.
5. ग्रामीण विकासावर शेतीच्या बदलत्या प्रवाहाचा परिणाम काय होतो हे अभ्यासणे.

सांशोधनाची गृहितके:

1. भारतीय शेती ही प्रामुख्याने पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असल्याचे स्पष्ट होते.

2. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून भारतात हा कृषीप्रधान देश असल्याची माहिती मिळते.
3. हरीतब्रह्मवर्तमानतः भारतीय शेतीच्या परिस्थितीमध्ये बदल झाल्याचे चित्र दिसून येते.
4. पूर्वी शेती ही प्रामुख्याने पारंपारिक पध्दतीने केली जात होती.
5. भारतीय शेतीमध्ये आधुनिक सगंधनाचा अभाव होता.

उद्दिष्टाचे स्पष्टीकरण :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीची भूमिका

अंतर्भूत घटक	टक्केवारी
ग्रामीण भागातील शेतीवर अवलंबून असणारी कुटुंबे	70 %
एकूण जीडीपीमध्ये कृषीचे योगदान	17 %
कृषी क्षेत्रातून मिळणारी रोजगार प्रदानता	58 %
अन्नधान्य उत्पादन	1950-51 - 51 दशलक्ष टन 2011-12 - 250 दशलक्ष टन
कृषीमधील जीडीपीचा वाटा	2002-03 - 20 % 2019-20 - 17.8 % 2020-21 - 19.9 %

Data Source : Ministry of Agriculture and Farmers Welfare releases Third Advance Estimates of Principal Crops for 2020-21

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीची भूमिका अनन्य साधारण आहे. ग्रामीण भागातील शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या कुटुंबांची संख्यांची टक्केवारी ही 70 टक्के इतकी आहे. एकूण म्यूल देशांतर्गत उत्पादनात कृषीचे 17 टक्के योगदान आहे. कृषी क्षेत्रातून लोकसंख्येला मिळणारी रोजगार प्रदानता 58 टक्के इतकी आहे. अन्नधान्याच्या उत्पादनाचा विचार करता 1950 ते 51 मध्ये 51 दशलक्ष टन आणि 2011 ते 12 मध्ये 250 दशलक्ष टन एवढ्या मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसून येते. कृषीमधील म्यूल देशांतर्गत उत्पादनाचा वाटा 2003 - 03 मध्ये 20 %, 2019 - 20 मध्ये 17.8 % आणि 2020 - 21 मध्ये 19.9 % इतका आहे. त्यामानाने सध्याच्या घडीला कृषीक्षेत्रामध्ये प्रमुलाग्र बदल झाल्यामुळे प्रगती मोठ्या प्रमाणावर झाल्याचे दिसून येते.

कृषी क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी नियोजन काळातील उद्दिष्टे

1. कृषी उत्पादनात वाढ करणे.
2. कृषी क्षेत्रात रोजगार वृद्धी करणे.
3. कृषीवर अवलंबून असणाऱ्यांची संख्या कमी करणे.
4. ग्रामीण क्षेत्रात आर्थिक समानता प्रस्थापित करणे.

धारणा कधी अधिक फायद्याने जमिनदारी पद्धत अंमलात आणली जाई. या पद्धतीने कृषी क्षेत्रात मालक, मजूर यांच्यात पंचद वर्षावत विभाग केली होती असाही अर्थ होतो. शेतावर राबणारी कुळे, भूमिहीन मजूर या प्रत्येकाचे प्रश्न वेगळे होते. या प्रश्नांची उकल करणे सामीप्य क्षेत्रात आर्थिक गमानता प्रस्थापित करण्यासाठी जमिन सुधारणा कार्यक्रम आसल्यात. हाती घ्यावा लागला.

कृषीच्या विकासासाठी उपयुक्त घटक

शिक्षण सुविधा, खते, बियाणे, मृदा संवर्धन, जल संवर्धन, यांत्रिकीकरण, पणन व बाजार, किंमत धोरण, पतपुरवठा, हरित क्रांती, विविध कृषी योजना

जगात सर्वाधिक शिक्षण क्षेत्र चीन खालोखाल भारतात आहे. शिक्षण क्षेत्राचे प्रमाण दशेवारीमध्ये सांगायचे असेल तर 1950 - 51 मध्ये 17.1 % होते तर 2014 - 15 मध्ये ते 48.6 % झाले त्यामानाने हरित क्रांतीनंतर भारतातील शिक्षण क्षेत्रात संपादनाचे बिकार झाल्याचे दिसून येते. खताच्या वापरामध्ये गुमारे 400 पट वाढ झाली असून दर हेक्टराची खताचा वापर विचारात घेतल्यास भारतात 1950 - 51 मध्ये 1 किलोग्राम खत वापरले जात होते तर 2016 - 17 मध्ये हे प्रमाण दर हेक्टराची 130.8 किलोग्राम वर गेले. खत उद्योगाना प्रोत्साहन देण्यासाठी केंद्र सरकार खतांवर सबसिडी देते. 2015 मध्ये भारत सरकारने मिश्रीम राज्याला पहिले मॅट्रिय राज्य म्हणून घोषित केले.

सन 2002 मध्ये केंद्र सरकारने राष्ट्रीय बियाणे धोरण जाहीर केले. कमी मुल्याच्या व जास्त उत्पादन देणाऱ्या बियाणाची मागणी जास्त असते. त्या तुलनेने उत्पादन अपुरे पडते. भारत शासनाने आक्रमित गरजेवेळी बियाणे उपलब्ध होण्यासाठी तसेच बियाणाच्या उत्पादन व वितरणाच्या पायाभूत सुविधा उभारण्यासाठी 1999 - 2000 मध्ये (मिड बँक) निर्माण केल्या. राहीबाई पोपरे या महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्ह्यातील कोंभाळणे या गावातील महिला शेतकरी आणि पारंपारिक बियाणाच्या वाणांच्या संरक्षक संवर्धक आहेत. देशी वाणांच्या बियाणाची उपवणुक केल्याबद्दल राहीबाई याना भारत सरकारने 2020 साली पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले.

मृदा संवर्धनाच्या उद्देशाने पहिल्या पंचवार्षिक योजना काळात 1953 मध्ये केंद्रीय मृदा संवर्धन मंडळाची स्थापना करण्यात आली. मृदेची धूप होणे, खते वाहून जाणे, आम्लीकरण, बाळवंटीकरण, कार्वनी पदार्थांचा नाश, अनिष्टार नसवणे, विषारी द्रव्ये या घटकांमुळे मृदेची उत्पादकता कमी होत असते, यासाठी मृदेचे संवर्धन करणे आवश्यक असते.

केंद्र सरकारने 2008 मध्ये राष्ट्रीय शाश्वत कृषी अभियान सुरू केले. मूळम सिंचन ते प्रत्येक थेंबामागे अधिक पीक या अंतर्गत दामोदर खोरे ते तुंगभद्रा प्रकल्पापर्यंत अनेक कालवे नियोजन काळात उभे राहिले. 1191 नेतर वृहत् सिंचनाबरोबर मूळम सिंचनावर अधिक लक्ष केंद्रित केले जावू लागले.

यांत्रिकीकरणामध्ये भारताने अलिकडच्या काळात खूप मोठ्या प्रमाणावर प्रगती केली असून जगामध्ये ट्रॅक्टर उत्पादनात भारताचा प्रथम क्रमांक आहे. शेतमालाच्या उत्पादनासाठी जेवढी मेहनत करावी लागते त्यादृष्टीने उत्पादन शेतमालाला बाजारपेठ मिळणे महत्वाचे असते. भारतामध्ये सद्याच्या घडीला केंद्र सरकारच्या आखणीच्या राष्ट्रीय कृषी बाजार अंतर्गत 1000 मोठ्या बाजारपेठा (कृषी उत्पन्न बाजार समिती) शेतमाल विक्रीसाठी उपलब्ध असून गावपातळीपासून ते जिल्हापर्यंत खरेदी विक्री केंद्र प्रत्येक राज्याने उपलब्ध केले आहेत. केंद्र सरकार 23 बन्नुसाठी किमान आधारभूत किमती जाहीर करते. पीकांच्या पेरणीच्या अगोदर केंद्र सरकार किमान आधारभूत किंमत जाहीर करते.

आधुनिक शेतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी शासन वेगवेगळ्या स्वरूपामध्ये आर्थिक मदत जाहीर करते. या अनुषंगाने अनिवृष्टी, दुष्काळसदृश्य परिस्थिती निर्माण झाल्यास शासन पीकविमा योजनेसारख्या योजनेतर्गत शासन

लाभार्यांना मदत जाहीर करते. याचा उद्देश शेतीची उत्पादकता व शेतकरी वर्गास आधुनिक शेती करण्यास प्रोत्साहन मिळावे हे असते.

भारतात सन 1966 ते 67 मध्ये हरीत क्रांतीचा उदय झाला. प्रामुख्याने हरीत क्रांतीचा उद्देश हा कृषी उत्पादन वाढवून अन्नसुरा व दुष्काळ दूर करणे, वाढत्या लोकसंख्येची अन्नसुरा भागवणे आणि उद्योगांना लागणारा कच्चा माल अधिकाधिक उत्पादित करणे हा होता. त्याच्या परिणामाचा विचार करता अन्नधान्य उत्पादनात लक्षणीयरित्या वाढ होत गेली. गहू व तांदूळ उत्पादनात हे यथेष्ट जास्त होते. भारत अन्नधान्य उत्पादनात स्वयंपूर्ण बनला. पीक पध्दतीत बदल झाला.

भारतातील कृषी उत्पादनात वाढ करण्यासाठी शासनाने विविध योजने अंमलात आणल्या आहेत. त्यामध्ये उत्तम उत्पादनाचे वाण कार्यक्रम (1966), राष्ट्रीय मॅट्रिय उत्पादन कार्यक्रम (2001), राष्ट्रीय कृषी विकास योजना 2007, इद्रधनुशी क्रांती (2015), राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान (ऑक्टोबर 2007), मृदा आरोग्य कार्ड (फेब्रुवारी 2015), ऑपरेशन ग्रीन (5 नोव्हेंबर 2018) इत्यादी योजनांची अंमलबजावणी करण्यात आली आहे.

शेती क्षेत्रातील बदलाविषयी पाच महत्वाची निरीक्षणे नोंदविता येतील:

1. लोकसंख्येतील बदलाच्या प्रमाणापेक्षा अधिक वेगाने अल्प व मिमांत भूधाराकांचे प्रमाण वाढते आहे.
2. कृषिआयतशीर न ठरणाऱ्या मिमांत धारणा क्षेत्राच्या आकरामुळे शेतकऱ्यांना व्यापारी पीकांकडे वळणे लागले आहे.
3. जमिनीच्या बाजारपेठेचे स्वरूप मोठ्या शेतकऱ्यांना अधिक अनुकूल आहे व त्यामुळे दुर्बल गटातील मिमांत शेतकऱ्यांचे प्रमाण वाढले आहे.
4. कुळ कायद्याच्या निर्वंधामुळे छुपी कुळ पध्दती निर्माण झाली आहे. आणि न्यातून होणारे कुळांचे शोषण कायद्या अगोदरच्या कुळांच्या शोषणापेक्षा अधिक आहे. लहान कुळांना जमिनीवर मालकी अधिकारही सांगता येत नाही. आणि पर्यायी रोजगारअभावी शेती कसने सोडूनही देता येत नाही अशी अवस्था झाली आहे.
5. या सर्व परिस्थितीमुळे मोठ्या शेतकऱ्यांनी व कापॉरेट क्षेत्राने शेतकऱ्यांच्या जमिनींना आकर्षक किमतीचे आमिष देवून आपला स्वार्थ साधला आहे. शेती कसण्यातून किमान उदरनिर्वाहही शक्य नसल्याने शेतकऱ्यांना जमिन विकण्याशिवाय पर्याय उरलेला नाही. भारताच्या जनगणनेतून शेतमजुरांचे प्रमाण लोकसंख्येच्या वाजवी प्रवृत्तीपेक्षा अधिक प्रमाणात वाढलेले दिसून येते. विशेषतः याचा सर्वाधिक परिणाम हा ग्रामीण विकासावर झालेला दिसून येतो.

निष्कर्ष व शिफारशी :

शासनाचे किमतीचे धोरण पूर्णपणे फसल्याचे दिसून येते. पीकविमा देण्यापेक्षा शेती मालाला बाजार भावानुसार वाजवी मूल्य दिले तर शेती उत्पादन वृद्धीगत होण्यास मदत होईल तसेच विशेषतः ग्रामीण शेतकऱ्यांना प्रवाहाने येण्यास मदत होईल. जलसंधारणाची कामे योग्य रितीने न केल्यामुळे शेतीवर विपरीत परिणाम झाला असल्याचे दिसून येते. शहरी भागातील वाढत्या प्रदूषणाचा परिणाम शेतीवर होत असून त्याचा ग्रामीण विकास खुटण्यावर परिणाम झाल्याचे निदर्शनास येते. कारखान्यांच्या सांडपाण्याची योग्य विल्हेवाट न लावण्याने शेतीपूरक मृदेची प्रत खालावत चाललेली दिसून येते. वेरोजगारीचा सर्वाधिक परिणाम हा ग्रामीण विकासावर होताना दिसून येतो. प्रामुख्याने शेतीतील हंगामी वेरोजगारी हे उदाहरण सांगता येईल. शेतीविशयक योजनांची सरकारने योग्यरित्या अंमलबजावणी करणे महत्वाचे असून गावपातळीवर विशेषतः शिविरे, विविध शेतीविषयक मार्गदर्शनपर कार्यक्रम यांचे आयोजन करून शेतकऱ्यांना सखोल माहिती देणे गरजेचे आहे. तरच या आधुनिक शेतीच्या प्रवाहाने ग्रामीण शेतकरी तग धरून वाटचाल करू शकेल.

गंदर्म मूर्ची:

1. Ministry of Agriculture and Farmers Welfare releases Third Advance Estimates of Principal Crops for 2020-21
2. <https://www.eands.dacnet.nic.in>
3. <https://www.insightsonindia.com>
4. Core Economics - by Dr. Kiran Desale / Deepstambh Publication
5. Agricultural Economics - by Dr. S. B. Gupta
6. <https://www.agricoop.gov.in>
7. Arthsanvad - 2013/ Edition 36/4
8. Government of India (Various Years) Area & Production of Principal Crops in India, Ministry of Agriculture Government of India
9. Indian Journal of Agricultural Economics Vol. 46, No. 4 - Oct-Nov. PP. 515-529